

Rodzaj gramatyczny

Autor: Halina Karaś

Rodzaj gramatyczny w gwarach. Różnice w zakresie rodzaju gramatycznego między gwarami ludowymi a językiem ogólnopolskim dotyczą przede wszystkim innego zakresu stosowania form męsko- i niemęskoosobowych, rzadziej form męskożywotnych i niemęskożywotnych, oraz zmian rodzaju niektórych rzeczowników. W gwarach kategoria znaczeniowa męskoosobowości nie zawsze jest wyodrębniana. Stan zgodny z językiem ogólnym panuje w Wielkopolsce (bez części wschodniej), w południowej Małopolsce i na Śląsku, por. ci biedni chłopci spali, ale te dobre psy spały. Na pozostałym obszarze Małopolski wraz z Lubelszczyzną brak zróżnicowania form, por. te ludzie szły kraść i te dziewczyny płakały. W niektórych gwarach (tucholskie, krajniackie, wschodniowielkopolskie, kujawskie, zachodniomazowieckie, warmińskie, kurpiowskie) wyodrębnienie kategorii męskoosobowości obejmuje tylko formy czasu przeszłego czasowników (z pominięciem przymiotników i zaimków) – te stare chłopcy szli orać, ale te kobiety prały. Na innych obszarach (północne i wschodnie Mazowsze, Podlasie, Lubawskie, Ostródzkie, Kociewie) formy męskoosobowe występują w odniesieniu do wszystkich trzech rodzajów, a przymiotniki i zaimki nie wykazują różnic, por. te ludzie szli kraść, te kobiety prali, te dzieci mówili. Zróżnicowanie form w zakresie kategorii męskoosobowości jest tak duże, że występują wahania w obrębie tej samej gwary, a nawet idiolektu, np. Mniemce wszystko zniszczyli // Mniemce wyganiały. Prowadzi to nierzadko do zanikania kategorii męskoosobowości. W wielu gwarach zrównanie dopełniacza i biernika lp. charakteryzujące rzeczowniki męskożywotne wykracza poza nie, por. związać buta, widzieć smoczka, mieć kija (zjawisko coraz powszechniejsze w potocznej polszczyźnie mówionej). Mniej różnic jest między głównymi rodzajami: męskim, żeńskim i nijakim. Najczęstsze wahania rodzaju obejmują rzeczowniki zakończone na spółgłoski palatalne, por. ta tłopol, ta tyncz // tyn tłopol, tyn tyncz, ta kartofla. Na Mazowszu rzeczowniki rodzaju nijakiego na ę oznaczające istoty niedorośle zaniknęły, zastąpione derywatami z przyrostkiem -ak, przykładowe formy cielak, kurczak zastąpiły cielę, kurczę. Na południowym Śląsku natomiast rodzaju nijakiego są także nazwy małych dziewcząt, np. to Lipię, Zuzię. Inny przykład różnic rodzajowych związanych z postacią słowotwórczą wyrazów to np. małopolskie rzeczowniki żeńskie na -ka: beretka, krawatka (ogp. ten beret, krawat). Wśród innych rzeczowników zmian rodzajowych jest mniej, por. ten ulyw, benzyn, jud = ulewa, benzyna, udo, to biedro // ta biedra. Niekiedy może się zachować dawny rodzaj niektórych rzeczowników, np. ten chomąt, dziś to chomąto. Zmiany rodzaju mogą nastąpić również pod wpływem obcym, np. na Śląsku pod wpływem języka niemieckiego część rzeczowników męskich zmieniła rodzaj na żeński, por. kasztana, kosa = kłos, granata, łógórka, torta, znaczka, na wschodzie na skutek oddziaływania języków wschodniosłowiańskich (białoruskiego na północy i ukraińskiego – przede wszystkim na południu, ale też na północy) jako wynik akania pojawiają się mianownikowo-biernikowe formy żeńskie zamiast form nijakich rzeczowników, np. jajka, gniazda, wesela. Por. Czas przeszły, Odmiana przymiotników, Odmiana rzeczowników, Odmiana zaimków.